

מעיין השילוח בימי הבית השני ומקומה של מצבת הורדוס

אשר גרוסברג

א. האם מעיין השילוח בימי הבית השני, המתייחס לכרכה שבמוצא נקבת חזקיהו, היה בתוך העיר או מחוץ לה?
 דוד אוסישקין טוען במאמרו המפורט 'מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו'¹ כי השם 'שילוח' בימי הבית השני מתייחס לכרכה שבקצה נקבת חזקיהו (ברכת השילוח), ברכה אשר היתה מחוץ לחומת העיר, באפיק הקדרון. הוא מסתמך בין השאר על המקורות הכתובים — דבריו של יוסף בן-מתתיהו ומקורות חז"ל.
 אולם עיון במקומות שונים בדבריו של יוסף בן-מתתיהו מראה שאין הדבר כן, ואף הוכחתו מהמשנה אין לה על מה שתסמוך, ויסודה בטעות. לפי מקורות אלו השם 'שילוח' יוחד למקום הנמצא בתוך העיר, ואם כן גם קצה נקבת חזקיהו היה בתוך העיר, והיה גלוי ונגיש לכול. אין לקבל גם את טענתו של אוסישקין כי בימי הבית השני נשכח הקשר שבין מקום זה למקום הנביעה, מעיין הגיחון.

מקומו של השילוח בכתבי יוסף בן-מתתיהו

1. השילוח בתיאור מבנה העיר
 יוסף בן-מתתיהו כותב כי מעיין השילוח נמצא בקצה הגיא המרכזי של העיר, המפריד בין העיר העליונה לבין העיר התחתונה: 'והגיא הנקרא בשם עמק עושי הגבינה [במקור: עמק הטורופויים / הטירופויין] אשר אמרנו עליו כי הוא מפריד בין העיר העליונה ובין הגבעה התחתונה, משתרע עד השלח — בשם הזה אנו קוראים למעין מים חיים (מתוקים) חזק'.²
 אם נקבל את דעתו של אוסישקין כי השילוח היה מחוץ לעיר, באפיק הקדרון, לא ניתן לומר כי הוא בקצה הגיא המרכזי המפריד בין שני חלקי העיר.

1 קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 3-28. הטעון על מקום השילוח בימי הבית השני מובא בעמ' 18-21.
 2 מלחמת, ה, ד, א [140] (מהדורת Loeb, עמ' 240-241). ההדגשות כאן ולהלן שלי.

2. השילוח בתיאור אירועים שונים בעיר ובעת מלחמת החורבן

פעמיים משתמש יוסף בן־מתתיהו בשם 'שילוח' כשם נרדף לקצה העיר.

ניאפוליטנוס — אחד מעוזריו של קסטיוס גאלוס נציב סוריה אשר נשלח על־ידו לברוק את התלונות נגד הנציב פלורוס — ערך סיור בירושלים בשנת 66, ערב המרד. יוסף בן־מתתיהו מספר על סיור זה: 'ואחרי זאת פתו היהודים בעזרת אגריפס את נאפוליטנוס לעבור עם אחד מעבדיו בכל העיר עד השלח, למען יראה בעיניו כי היהודים נכנעים לפני הרומאים...'³. השילוח נזכר גם בדבריו של יוסף בן־מתתיהו על כיבוש העיר התחתונה ושרפתה במלחמת החורבן: 'וביום השני גרשו הרומאים את השודדים מן העיר התחתונה ושלחו באש את כלה עד השלח'⁴.

בכל אחד מתיאורים אלו מדובר על אירוע שהתרחש בתוך העיר. בתיאור השני השילוח נזכר כחלק מהעיר התחתונה. לא סביר לומר כי לצורך זה מציין יוסף בן־מתתיהו שמו של מקום הנמצא מחוץ לעיר, בנחל קדרון. השימוש בשם 'שילוח' כאן כנקודת ציון של קצה העיר משקף את מקומו בתוך העיר — בקצה הדרומי שלה — ולא מחוץ לה, ומכאן כי מוצא הנקבה היה בתוך העיר. השילוח היה אחד המקומות שהוחזקו על־ידי שמעון בן־גורא בעת המרד: 'ובידי היה גם המעיין (השלח) וחלק חקרא (אקרה) היא העיר התחתונה'⁵. הכוונה להיות רק למקום הנמצא בתוך העיר ולא מחוץ לה, שהרי שמעון לא שלט שם.

אוסישקין מביא ראיה לטענתו שהשילוח היה מחוץ לתחום העיר המוקף בחומה מנאמו של יוסף בן־מתתיהו אל העם.⁶ לפי אוסישקין אמר יוסף בן־מתתיהו בנאמו כי הם אינם יכולים להגיע אל מעיין השילוח בעוד הרומאים הצרים על העיר יכולים להשתמש במים. אולם עיון בדבריו מלמדנו כי לא נאמר בהם שתושבי העיר אינם יכולים להגיע אל מעיין השילוח הנמצא בשליטת האויב. יוסף בן־מתתיהו מדבר על המעיינות הנותנים את מימיהם לאויבים בשפע, לרבות לצורכי השקיה של הגנים. הוא מדגיש בקשר לכך כי לפני המלחמה חרבו השילוח והמעיינות האחרים.⁷ יכולת אגירת מי השילוח לא היתה בלתי מוגבלת, וחלק ממימי זרמו תמיד אל מחוץ לעיר והשקו את הגנים והשדות החקלאיים שבנחל קדרון. כך קרה, וביתר שאת, בעת המלחמה. ממים עודפים אלו, כמו גם ממעיינות אחרים, נהנו הרומאים ותופעה זו בלטה על רקע התייבשות השילוח סמוך למלחמה. לכך מתייחסים דבריו של יוסף בן־מתתיהו, לפיכך לא ניתן להביא מהם ראיה כי מקומו של השילוח היה מחוץ לעיר.

מקומו של השילוח במקורות חז"ל

1. השילוח ושער המים

אוסישקין מסתמך על המשנה המתארת שאיבת מים מהשילוח לצורך ניסוכם על המזבח בחג

3 שם, ב, טז, ב [340] (שם, עמ' 454-455).

4 שם, ו, ז, ב [363] (שם, עמ' 480-481).

5 שם, ה, ו, א [252] (שם, עמ' 278-279).

6 שם, ט, ה, ד [410] (שם, עמ' 328-329).

7 התייבשות מעיין השילוח בעת המלחמה נזכרת גם במקורות חז"ל: 'בשעת פולמוס [=מלחמה], שילוח — היתה נמלה מהלכת בו'. תוספתא פרה ט, ב (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 637).

מעייין השילוח בימי הבית השני

הסוכות,⁸ וטוען כי 'שער המים' הנזכר שם הוא שער בחומת העיר שכונה כך מכיוון שדרכו הובאו המים לעיר. אולם 'שער המים' היה שער בחומת העזרה הדרומית ולא בחומת העיר. הוא נמנה עם שערי העזרה בשלושה מקומות במשנה. באחד נזכר רק שמו ומקומו: 'שבעה שערים היו בעזרה... שבדרום... שלישי לו — שער המים'.⁹ במקומות האחרים ניתן גם הנימוק לשמו הקשור לשאיבת המים מהשילוח בחג הסוכות: 'שערים דרומיים סמוכים למערב: שער העלין, שער הדלק, שער המים. ולמה נקרא שמו שער המים? שבו מכניסין צלוחית של מים של נסוך בחג'.¹⁰ לא ניתן אם כן ללמוד מאומה משמו של שער המים על מקומו של השילוח.

2. השילוח והעלייה לרגל

מסורת התלמוד הירושלמי מאפשרת לנו ללמוד על מקומו של השילוח בתוך העיר. דברי התלמוד הירושלמי מתייחסים למשנה הפוטר ילד קטן ממצוות העלייה לרגל אם אינו יכול לעלות ברגל מירושלים להר הבית בעזרת אביו. עזרת האב, לדעת בית שמאי, היא כאשר הילד יושב על כתפי אביו; ולדעת בית הלל — כשהוא אוחז בידו של אביו. התלמוד הירושלמי קובע את המקום שממנו נערך 'מבחן יכולת' זה: 'מאיכן את מודד — מן החומה או מן הבתים? תני שמואל: מן השילוח, ושילוח היה באמצע המדינה'.¹¹ אם השילוח אכן נמצא מחוץ לעיר, לא ניתן לומר כי ממנו עולים האב ובנו להר הבית. התיאור בירושלמי מתאים למקומו של השילוח בקצה הדרומי של הגיא המרכזי, והמדידה נעשית במעלה עיר דוד.

סיכום

מהמקורות הכתובים משתמע כי בשם 'שילוח' נקרא בימי הבית השני מוצא נקבת חזקיהו, שהיה בתוך העיר, בקצה הגיא המרכזי. אוסישקין מסיק מהשימוש במילה 'מעייין' לקצה הנקבה כי מנהרת השילוח והקשר שבין השילוח לבין מעייין הגיחון נשכחו בימי הבית השני. מסקנה זו תמוהה. האם אכן לא היה בירושלים באותם ימים ולו אדם אחד שסקרנותו גרמה לו ללכת לאורך הנקבה ולהגיע אל מקור מימיה? הסיבה לציין מקום זה דווקא בשם 'שילוח' וההתייחסות אליו כאל מעייין ולא למקום הנביעה נובעת מהטעם הפשוט ששמו של מעייין ניתן למקום שבו ניתן לנצל את מימיו ולא לנקודת הנביעה. כך גם כיום שמו של 'מעייין נקבה' ניתן למקום יציאת המים לפני השטח, המקום שבו אנו יכולים לשאוב את מימיו ולהשתמש בהם, ולא למקום הנביעה הנמצא בבטן ההר.

מקומה של מצבת הורדוס ו'מחנה האשורים'

אוסישקין מקבל את הצעתם של אהוד נצר ושרה בן-אריה שלפיה מקומה של מצבת הורדוס היה בתחומי החומה השלישית — מצפון לקו החומה השנייה וסמוך לשער שכם של היום —

8 משנה, סוכה ד, ט.

9 שם, מידות א, ד.

10 שם, מידות ב, ו; שם, שקלים ו, ג.

11 ירושלמי, חגיגה א, א (עו ע"א).

וע מתעלת השילוח
 (רום-מזרח לברוכה)

ובקרבתה של המצבה שכן 'מחנה האשורים'¹² הוא מסתייע בדבריו של יוסף בן-מתתיהו על הריסת השטח הסמוך לעיר בשבוע של חג הפסח בשנת 70, עם תחילת המצור: '... והפכו למישור את כל המקום אשר בין הר-צופים ובין מצבות הורדוס הסמוכות לברכה הנקראה עין-התנין [במקור: עין הנחשים]'¹³.

תיאור זה של תחילת ההכנות למצור שולל מכול וכול את מיקום מצבת הורדוס בשטח שבין החומה השנייה לחומה השלישית, וברור כי לא ניתן להביא ממנו תימוכין לדעתו של אוסישקין. הפעולה המתוארת בקטע זה נעשתה בשלב ההיערכות של הצבא הרומי למצור, עוד לפני התמקמות הלגיונות בקרבת חומת העיר, וכשבועיים לפני פריצת החומה השלישית. מצבת הורדוס חייבת לכן להיות מחוץ לשלוש החומות של ירושלים. זאת ועוד, מחנה טיטוס — הלגיון החמישה-עשר — התמקם מול מגדל פסיפינוס, שהיה בפינה הצפונית-המערבית של החומה השלישית, ואילו הלגיונות החמישי והשנים-עשר התמקמו מול מגדל היפיקוס, כלומר מול שער יפו של היום.¹⁴ יישור השטח נעשה לצורך היערכות הצבא למצור, ללחימה ולהקמת מחנותיו,

מור ממול:
 יין הגיחון

182

12 ראה במאמרי (לעיל, הערה 1), מפה בעמ' 7 והסבר בעמ' 8.

13 מלחמת ה', ג, ב [108] (מהדורת Loeb, עמ' 232-233).

14 שם, ה', ג, ה [133-134] (שם, עמ' 238-239).

ואילו לפי הצעתו של אוסישקין אף לא אחד מהמחנות התמקם בשטח שיושר. יתרה מזאת, לא היתה כל פעילות מלחמתית בשטח זה, שכן הפריצה לעיר היתה בקטע המערבי של החומה השלישית.¹⁵

הזיהוי הרווח של המצבה, לפי הצעתו של קונרד שיק, הוא ממערב לעיר, בסמוך למלון המלך דוד של היום. הוא תואם את התיאור של יוסף בן-מתתיהו ומובן גם על רקע התמקמותם של הלגיונות — הוא נמצא מעט מדרום למקום המחנות שהיו מול מגדל היפיקוס. זיהוי זה מתיישב גם עם המקום הנוסף שבו יוסף בן-מתתיהו מזכיר את המצבה — בתיאור הדייק.¹⁶ הדייק עבר לאורך המדרון המערבי של גיא בן-הינום, ליד מצבת הורדוס, והמשיך משם אל 'מחנה האשורים' שהיה בתחומי החומה השלישית, והם לא היו סמוכים זה לזה.

15 שם, ה, ו, ב [260-259] (שם, עמ' 280-281).

16 שם, ה, יב, ב [507] (שם, עמ' 358-359).

מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו – תשובה

דוד אוסישקין

הנסידן שעשיתי במאמרי לסכם את הידוע כיום על מפעלי המים של ירושלים בימי חזקיהו הסתמך הן על המקורות הארכאולוגיים הן המקורות הכתובים. אולם נקודת המוצא של המאמר היא ארכאולוגית, דהיינו הסתמכות על הנתונים הטופוגרפיים שבשטח ועל הנתונים הארכאולוגיים השונים שנאספו בעמל רב במשך למעלה ממאה וחמישים שנה. בשני הנושאים שמעלה אשר גרוסברג יש בידינו נתונים ארכאולוגיים רבי משקל המחזקים את הפירושים שהצגתי, ואילו המקורות הכתובים, בחלקם תואמים את תפיסתי, ובחלקם אפשר לפרשם לכאן ולכאן.

א. מקום מעיין השילוח בימי הבית השני

הנתונים העובדתיים שבעיר דוד – אשר כל אדם יכול לבדקם במו עיניו בעת ביקור במקום – מראים שמפעל המים המכונה נקבת השילוח היה במקורו מנהרה חצובה בסלע שתחילתה במעיין הגיחון וסופה בנחל קדרון. ממזרח לקצה הדרומי של עיר דוד. חלקה האחרון של המנהרה נהרס בתקופה מאוחרת, וברכת השילוח של ימינו היא תוצר של שינויים שחלו במקום כתוצאה מהרס זה. ניתוח הנתונים הטופוגרפיים והארכאולוגיים מביא לדעתי למסקנה שנקבת השילוח – כאשר היתה עדיין שלמה – הובילה את מי מעיין הגיחון אל נחל קדרון. כאן, במרחק קצר מהחומה שהקיפה את הקצה הדרומי של עיר דוד, נוקזו כמדומה המים אל ברכה אשר לפי השערתנו נבנתה במקום זה; ברכה משוערת זו היא לדעתי, הברכה המוזכרת בכתובת השילוח. מאחר שחלקה האחרון של מנהרת נקבת השילוח נהרס כמדומה בתקופה הרומית המאוחרת ולא קודם לכן, היתה ברכה משוערת זו קיימת ומתפקדת בימי הבית השני. מכאן נובעת המסקנה שברכה זו היא ברכת השילוח או מעיין השילוח המוזכר במקורות הכתובים.

צודק גרוסברג שמקורות העוסקים בתקופת הבית השני מציינים את השילוח כנקודת ציון מוכרת לכול בקצה הדרומי של עיר דוד ושל גיא הטירופאון. אבל מקורות אלה מתיישבים הן עם האפשרות שהשילוח היה צמוד לחומת העיר בקצה הדרומי של עיר דוד, בצדה הפנימי, והן עם האפשרות שהשילוח היה ברכה הבנויה במרחק קצר מחוץ לחומה – בטווח של מאה מטר או פחות מזה מהמיקום הראשון. העובדה שהכתוב משתמש בנקודת הציון לתיאור דברים שקרו בתוך

העיר אין בה הוכחה שנקודה זו היא מפנים לחומה או מחוץ לה. כך למשל המובאה המצוטטת בידי גרוסברג: 'וביום השני גרשו הרומאים את השודדים מן העיר התחתונה ושלחו באש את כלה עד השלח' יכולה להתייחס למקור מים הנמצא בתוך החומה או מחוץ לחומה. יתרה מזאת, משתי מובאות מדברי יוסף בן-מתתיהו העוסקות במצור ירושלים¹ — מובאות הנדונות במפורט במאמרי — עולה בכירור המסקנה שמקור המים של השילוח היה מחוץ לחומת העיר. חוקרי ירושלים התלבטו כבר בעבר בעניין זה, וציטטתי בהרחבה את דבריו של י' סימונס בעניין בספרו החשוב על ירושלים,² שם ניתן למצוא הפניות לחוקרים נוספים שדשו בסוגיה זו. חוקרים אלה יצאו מן ההנחה שמעיין השילוח היה בתוך תחום החומה, ולכן הביעו תמיהה על קביעה זו של יוסף בן-מתתיהו. המסקנה שהשילוח היה ממוקם מחוץ לחומה תואמת לפיכך את דברי יוסף בן-מתתיהו, ומצביעה על כך שהוא אכן דייק בדבריו בעניין זה. אני מודה לגרוסברג על שתיקן אותי בנקודה אחת, תיקון שאינו משנה דבר לגבי הסוגיה הנדונה כאן. שער המים המוזכר במשנה בתיאורי שאיבת המים מהשילוח והעברתם למקדש אינו שער המים שבחומת העיר (ראה נחמיה ג, כו; ח, א, ג, יז) אלא שער בחומת העזרה הדרומית של הר-הבית. מאחר שבקצה הדרומי של עיר דוד היה שער נוסף שפנה כמדומה אל מקור המים שמחוץ לחומה — שער העין (ראה נחמיה ב, יד; ג, טו) — אין תיקון זה מעורר בעיה כלשהי: ניתן היה לשאוב את המים בשילוח, שהיה ממוקם מחוץ לחומה, להיכנס לעיר דוד דרך שער העין, לעלות לעבר הר-הבית ולהיכנס אליו דרך שער המים.

ב. מקומה של מצבת הורדוס

ההצעה שהעלו אהוד נצר ושרה בן-אריה לזהות את מצבת הורדוס במונומנט שנחפר על-ידם מצפון-מערב לשער שכם,³ ולא במערת הקבורה שתיאר קונרד שיק ליד מלון המלך דוד, היא משכנעת מאוד. מערת הקבורה היא מערה גדולה ויפה, ובוודאי נקברה בה משפחה עשירה או נכבדה מאוד, אבל אין בה דבר המייחד אותה ממערות דומות באזור ירושלים בתקופת הבית השני או שמצביע על קשר כלשהו בינה לבין בית הורדוס.

לעומת זאת, המונומנט ששרידיו נחשפו ליד שער שכם היה מבנה מיוחד במינו — בגודלו, בצורתו ובאופיו — מבנה שהיה בנוי בסגנון תקופתו של הורדוס ודמה לבניינים אחרים שלו. המבנה ניצב על גבעה סלעית המורמת מעל לסביבתה הקרובה. היה זה מבנה עגול שקוטרו הפנימי 28.60 מ'; דומה שהוא היה בנוי אבני גזית, וניצב לגובה רב. נמצאו שרידים של אפוס רטיקולטום — בטון שצופה באבנים קטנות. זוהי טכניקת בנייה רומית שנעשה בה שימוש בארמון הורדוס ביריחו. כמו כן נמצאו שברים של אלמנטים ארכיטקטוניים שונים המלמדים אף הם על פארו של הבניין.

לאור הנתונים הללו הגיעו נצר ובן-אריה למסקנה שזהו מונומנט יחיד במינו, כמדומה

1 מלחמת, ה, 145, 410 (מהדורת Loeb, עמ' 242-243, 328-329).

2 J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament: Researches and Theories*, Leiden 1952, pp. 109-111

3 E. Netzer & S. Ben-Arieh, 'Remains of an Opus Reticulatum Building in Jerusalem', *IEJ*, 33 (1983), pp. 163-175

מאוזולאום, שצורתו דומה למאוזולאום של הקיסר אוגוסטוס ברומא. הנתונים הכרונולוגיים והשימוש בטכניקת אופוס רטיקולטום מלמדים שנבנה על-ידי הורדוס, ומכאן המסקנה שזוהי מצבת הורדוס המשמשת נקודת ציון בתיאורי יוסף בן-מתתיהו. האם אזכורה של מצבת הורדוס בתיאורי מצור ירושלים בספרו של יוסף בן-מתתיהו תואם את הזיהוי דלעיל? לפי המסופר, כאשר החל המצור, הרס הצבא הרומי את כל המקום אשר בין הצופים [סקופוס — Σκοπός] ובין מצבות הורדוס הסמוכות למקום הנקרא ברכת הנחשים⁴. צודק גרוסברג שלפי תיאור זה — המציג את תחילת המצור — נרמז שמצבת הורדוס נמצאת מחוץ לתחום העיר המוגן בחומה, בעוד המונומנט שליד שער שכם נמצא בתוך רובע העיר שהוגן על-ידי החומה השלישית. אבל לדעתי, נימוק זה אין בו כדי לדחות את ההצעה המשכנעת שהמונומנט הנמצא ליד שער שכם הוא מצבת הורדוס. תיאורו של יוסף בן-מתתיהו בא לציין שהצבא הרומי החריב את כל השטח הקרוב לעיר בצדה הצפוני, וסביר להניח שלצורך הגדרת השטח בחר יוסף בן-מתתיהו בשתי נקודות ציון הידועות לכול: בצד צפון נקודת התצפית שמצפון לעיר המכונה סקופוס, ואולי הכוונה לפסגה שמצפון לגבעה הצפון-מזרחית (ולא להר הצופים של ימינו); ובצד דרום מצבת הורדוס המפוארת, שהיתה המונומנט המוכר והבולט באזור זה. כאשר לברכת הנחשים, מיקומה האפשרי בקרבת שער שכם של ימינו, בקצהו העליון של גיא הטיירופאון, תואם את הידוע על אזור זה. כאן נמצאו מפעלי מים כבר בתקופת הבית הראשון, כפי שפירטתי במאמרי, ואך טבעי הוא שברכה חשובה נמצאה כאן בתקופת הבית השני.

על רופאות בארץ-ישראל ומחנך יהודי-אמריקני

ברוך הורוויץ

א. רופאות בארץ-ישראל

במאמרה 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים'¹ כתבה חנה הרצוג בין השאר: 'בארץ לא היו רופאות רבות... ואין הדבר כך. בנובמבר 1939 סיכמה מחלקת הסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית את תוצאות מפקד הרופאים שנערך חודשיים קודם לכן.² התפקדו 1,534 רופאים, מהם 348 רופאות, כלומר 22.7 אחוז.

ב. יצחק קנוביץ

במאמרו של עזרא מנדלסון 'מורה אמריקנית בארץ-ישראל',³ נזכר במכתבה השני של פאני שוער, 'בית אדון קנוביץ'. ובהערה צוין שם: 'ישראל (איזידור) קנוביץ, מחנך יהודי אמריקני... עלה לארץ ולימים היה מורה בקבוצת כינרת'. ואין הדבר מדויק. שם האיש היה יצחק קנוביץ. בעידוד אביו, הרב ד"ר ישראל קנוביץ, עלו הוא ורעייתו חיה לארץ בשנות העשרים (כך המריץ האב מאוחר יותר את עלייתם של בני משפחה נוספים); הם שינו את שמם לאלקנה והתגוררו בירושלים. יצחק אלקנה היה מעורב בחינוך כל ימי חייו. רק בסוף חייהם עברו בני הזוג ללקנה לקבוצת כינרת.

1 ח' הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים אזרחיים', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 111-133.

2 אצ"מ, S25/6025.

3 ע' מנדלסון, 'מורה אמריקנית בארץ ישראל: שלושה מכתבים מפאני שוער לרבקה לין (1925)', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 94 והערה 7.